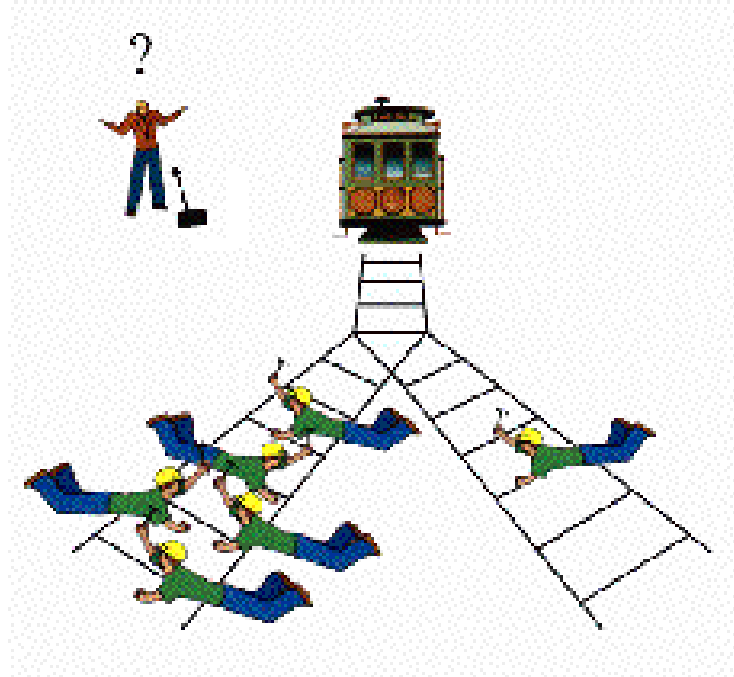

TREN/VAGON İKİLEMİ (Trolley Dilemma)

BİR EYLEMİN SONUCUNU, AKTİF ve PASİF KATILIMLA BELİRLEMENİN SORUMLULUĞU

Felsefeci Philippa Foot ve Judith Jarvis'in ortaya attığı Vagon İkilemi (Trolley Dilemma), "etik karar verme sürecinde", karar ve tutumlarımızı etkileyen faktörleri görebilmek açısından önemlidir. Burada yer alan senaryo iki aşamalı olup, her iki aşama için eylem kararlarımız ve bu kararlarımızı etkileyen faktörleri görebilmemiz önemlidir.

Senaryo gereği bir tren yolunun yakınlarındasınız. Birden bire bir gürültü ile irkiliyorsunuz. İçinde, sürücüsünün veya kontrol eden bir kişinin olmadığı bir vagonun, tren yolu boyunca hızla yol almakta olduğunu görüyorsunuz. Bir bakıyorsunuz ki, ileride ve tren yolunun üzerinde beş işçi, sırtları, gelen vagona dönük olmak üzere çalışıyorlar. Şehrin gürültüsü nedeniyle, işçilere bağırp sesinizi duyurup, onları uyarma şansınız da yok. Her hâlükârda vagonun altında kalacaklar. O anda fark ediyorsunuz ki, vagonu diğer raya geçirecek olan bir kolun (levye) hemen yakınındasınız. Eğer kolu çekerseniz, vagon, makas atlayarak diğer raya geçecek ve beş işçi kurtulacak. Ancak, fark ediyorsunuz ki, vagonu makas atlatarak gideceğini düşündüğünüz rayın üzerinde de gelen vagonun habersiz bir işçi çalışıyor. Onu da hiçbir şekilde uyarma şansınız yok. Bu durumda iki şeyden birini yapacaksınız. Ya hiçbir şekilde, vagonun makas atlayıp diğer raya geçebilecek kolu çekmeyecek ve böylece vagonun, yolu üzerindeki beş işçiyi altına alarak öldürmesine izin vereceksiniz ya da kolu çekerek, vagonun, makas vasıtasıyla diğer raya geçmesini sağlayacak ve beş kişinin hayatını kurtaracak, buna karşılık bir kişinin hayatını feda edeceksiniz. Hangisini seçerdiniz?

Senaryomuzu burada sonlandırmayıp devam edelim. Bu defa da altından tren yolu geçen bir köprünün üzerindesiniz. Yanınızda hiç tanımadığınız iriyarı bir adam var. Yine, senaryomuz gereği, içinde sürücüsünün olmadığı bir vagonun geldiğini görüyorsunuz. Yine, tren yolu üzerinde, gelen vagonun habersiz beş işçi çalışmaktadır. Beş işçiyi, bir evvelki senaryoda olduğu gibi hiçbir şekilde tehlikeden dolayı uyarmak mümkün değil. Ancak, beş işçiyi kurtarmak için bir imkânınız var. Eğer, tanımadığınız adamı, köprüden ittirir ve aşağı atarsanız, adam, rayların üzerine düşecek, böylece vagon adama takılarak duracak ve beş kişinin hayatı kurtulacaktır. (Adamı ittirdiğimiz köprünün korkuluklarının yüksek olmadığı; sizin, adamı ittirecek güçte olduğunuzu; adamın, rayların üzerine düşeceğini ve böylece vagonun da adama takılarak duracağından ve beş kişinin kurtulacağından kesinlikle emin olduğumuzu varsayıyoruz.)

Senaryonun bu ikinci durumunda ne yapardınız? Adamı ittirir ve beş kişinin hayatını kurtarır mıydınız yoksa vagonun geçip gitmesini ve nihayetinde beş kişinin ölmesini mi izlerdiniz?

Aslına bakarsanız her iki senaryoda da beş kişiyi kurtarıp bir kişiyi feda etmek sizin elinizde olduğu ve aynı aritmetik sonuç elde edildiği halde, iki senaryoda neden farklı davranırsınız?

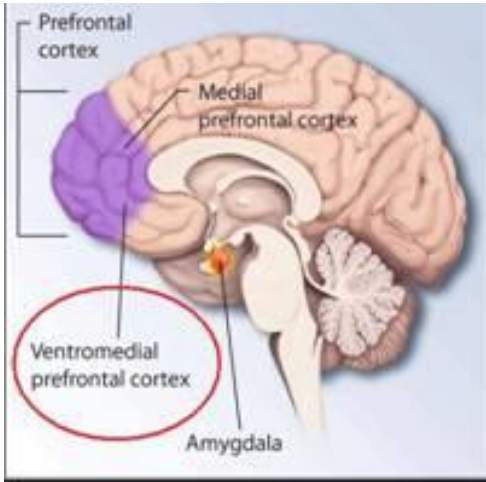
Bu senaryo, Boston'da Harvard Üniversitesi'nden Marc Hauser tarafından 300 binden fazla kişiye sorulmuş. Birinci senaryoda, hemen hemen büyük bir çoğunluk beş kişiyi kurtarmak için bir kişiyi feda ederek kolu çekerken, ikinci senaryoda ise, çoğunluk denecek sayıda kişi, adamı, köprüden atma düşüncesinden kaçınmış, yani beş kişinin ölümünü izlemiştir. İkinci senaryoda sadece her altı kişiden biri adamı köprüden aşağıya atma düşüncesinde olduğunu belirtmiştir.

Bu senaryo, Amerika'dan Çin'e, göçebe halktan şehirlisine, senaryoları idrak edecek her yaş grubuna, her iki cinse (kadın-erkek), her eğitim seviyesinden kişilere, akademisyenlere, işçilere, inançlı veya ateistlere sorulmuştur. Alınan sonuç her defasında aynıdır. Bir başka deyişle, herhangi bir ayırım gözetmeksizin, soruya muhatap olanlar birinci senaryo için kolu çekip beş işçiyi kurtarıırken, ikinci senaryoda ise (1/6 lık kısım hariç) adamı, köprüden aşağıya atmamayı yani beş işçinin ölümünü izlemeyi tercih etmişlerdir.

Buradaki karar mekanizması, bir insanın ölümünden, kendimizi aktif veya pasif olarak ne derece sorumlu tutacağımız ile ilgilidir.

Bu bağlamda sağlık çalışanları ve karar vericileri olarak yaşam sonu kararları verirken ve uygularken yaşanan çelişkileri düşündüğümüzde ne söyleyebiliriz? Ötanazi uygulamaları ile ilgili kararlar (aktif & pasif), yaşam sonu kararları, tedaviye hiç başlamamak ile başlanmış bir tedaviyi sonlandırmak kararları, hekim yardımı intiharlar, DNR kararları...

Gündelik kararlarımızın büyük bir çoğunluğunu, alnımızın hemen arkasına isabet eden beyin lobumuzun dorsolateral prefrontal korteks deneni kısmıyla alırız. İşte bu kısım, aynı zamanda, bizim vagon ikilemimizdeki birinci senaryoyu cevaplamada kullandığımız kısımdır. Bu kısım, gündelik diğer kararlarımızda olduğu gibi, “neyi yaparsam daha çok fayda sağlarım” diye karar aldığımız kısımdır. Bu nedenle, bu kısım, vagon örneğinin birinci senaryosu için fazlaca tereddütte kalmadan alınan kararın merkezidir.

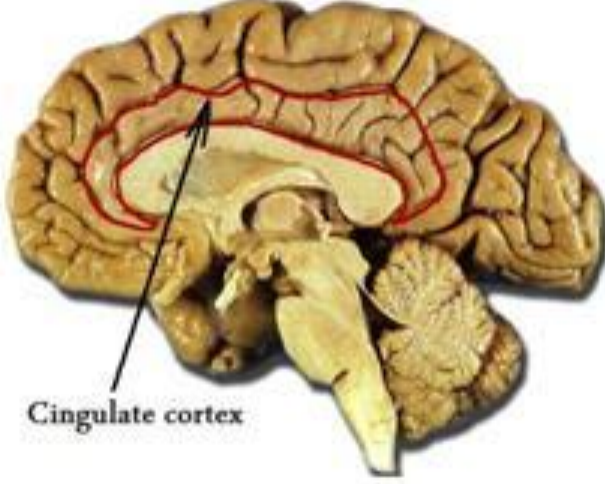

Faydacı kararlar açısından baktığımızda bir eylemi etik açıdan değerlendirirken ‘yararcı etik yaklaşım’ ; Jeremy S. Bentham (1748 – 1832) ve John Stuart Mill (1806 – 1873) ’in görüşlerinden köken alan yaklaşımdır. Yararcılık, sonuçsalcı düşüncenin en güçlü türüdür. Yararcılığa göre eylemin doğruluğunu ya da yanlışlığını belirleyen onun kendinde değeri olmayıp, sonuçta getirmesi olası olan yararın ne kadar büyük olduğudur. Buna göre “en çok sayıda insana en yüksek düzeyde mutluluk sağlayan eylem, doğru eylemdir”. Yararcı etik, yararlılık ilkesini bir ahlak ilkesi olarak şöyle formüle eder: bir eylem, yöneldiği kimselere en büyük yararları getirdiğinde ahlakidir; diğer bir deyişle, bir eylemin, bir davranışın sonuçları, azami haz ve sevinç, asgari üzüntü ve acı getirirse, bunlar ahlakidir

J.S. Mill ise bireysel ahlak normlarının olamayacağını, çünkü değer sorunlarının toplumsal alanda bulunduğunu, toplum yaşamını etik normlara göre akla uygun biçimde şekillendirmek gerektiğini öne sürer. İnsan davranışlarının değerinin, bu davranışların yol açtığı sonuçlar bir yana bırakılarak anlaşılamayacağını, dolayısıyla tutum ve davranışların kendi içinde bir değer taşıdığı türünden sezgisel bir yaklaşımın savunulamayacağını söylemiştir. Görüldüğü gibi Bentham ve Mill’in etik anlayışlarının

önde gelen ortak özelliği, insan eyleminin kendisini değil, sonuçlarını ve getirdiği yararı temel alıyor olmasıdır.

Tren ikileminin ikinci senaryosu için alınacak karar ise, o kadar da kolay görülmemektedir.

Köprünün üzerindeki tanımadığımız adamı mı, yoksa raylar üzerindeki beş kişiyi mi tercih edeceğimiz konusu önümüze geldiğinde, artık, beynimizin singulat korteks denilen yerin ön kısmı devreye girmektedir. Bu kısım, gündelik hayatımızda aldığımız faydacı kararları denetleyen ve gerektiğinde bloke eden yerdir. Diğer bir ifadeyle burasını vicdan, ahlak, etik, edep gibi zihinsel mekanizmalarla bizi yönlendiren bölge olarak da adlandırılabilir. Bu nedenle, adamı köprüden atma senaryosu gündeme geldiğinde; cinayet işleme duygusu, cezalandırılma korkusu, kendimizi katil gibi hissetme ve benzeri duygular ön plana çıkar.

İki senaryo karşısındaki davranışlarımıza bakarak, bir insana zarar vermek gündeme geldiğinde, o kişiye dokunmadığımızda, o kişiden ne kadar uzakta olduğumuzla, o kişiye zarar verirken kullandığımız mekanizma ve araç ne kadar dolaylı ise, bu iş o kadar daha kolay olmaktadır. Onun içindir ki, birini öldürmek için kalbine bıçak saplamak, bir düğmeye basarak (uçaktan bomba atmak, solunum cihazının düğmesini kapatmak vb.) aynı işi yapmaktan daha zordur. Nihayetinde, acımasız bir davranış ne kadar soyutsa, o kadar kolay görünür.

Biraz daha zorlarsak, birinci senaryoyu da kendi açımızdan, bazı çeşitlemeler katarak zorlaştırabilir veya aksine kolaylaştırabiliriz. Birinci senaryoda, ray üzerinde çalışan tek kişi; bizim arkadaşımız, yakınımız, oğlumuz, kızımız ise ne yapardık? Veya tek başına çalışan kişi, bizim nefret ettiğimiz bir kişi ise, bu iş daha mı kolay olurdu?

Peki, kaza veya hastalık nedeni ile singulat korteksi (ahlaksal/etik değerleri değerlendiren kısım) hasar görmüş hastalar, her iki senaryo karşısında nasıl davranırlardı? Bu hastalar da, senaryonun birinci kısmı için, normal kişilerden farklı bir düşünüş sergilememişlerdir. Çünkü bu hastaların karar verme mekanizmaları yani dorsolateral kısımlarında bir sıkıntı söz konusu değildir. Ancak, ikinci senaryo sorulduğunda yine, faydacı bir tutum göstermekte yani adamı köprüden atmaktadırlar. Çünkü denildiği üzere, insandaki ahlak/etik veya vicdan ile ilişkilendirilecek kısım devre dışıdır. Ve bu nedenle de, kararın yükü yine, dorsolateral kısma düşmüştür. Diğer bir ifade ile bu kişiler, zekâ gerektiren bir problemi kolaylıkla çözebilirken, etik sonuçlar doğuracak kararlar konusunda ahlak duygusundan yoksundurlar. (Burada, ahlak duygusundan yoksun olmak, ahlaksız olmak anlamında kullanılmamaktadır)

Peki, nasıl oluyor da bunca farklı kategorilerdeki kişilere sorulduğu halde aynı cevap alınıyor olabilir? Vicdanı, dolayısıyla ahlakı ilgilendiren bu tür kararların kökeninin salt kültürel bir birikim olduğunu söyleyebilir miyiz? Yani sadece öğrenerek kazandığımız unsurlar mıdır? Yoksa doğuştan gelen zihinsel bir formun, sonradan, içinde bulunduğumuz kültürle işlenmesi sonucu oluşan bir davranış mıdır? Bir başka deyişle, kişiliğimizin de içinde olduğu bir davranış şekli olup içinde yaşadığımız kültüre uyum sağlamamız konusunda bizi bu uyum doğrultusunda yönlendiren bir mekanizma mıdır? Hatta bir adım daha giderek, bu tür bir uyum, topluluğun (türün) bir arada bulunmasında ve tabii ki bu vesileyle de çoğalarak devamını sağlamada önemli bir etken midir?

Şu halde, bu tren ikileminin (trolley dilemma) sorulduğu kişilerin belli bir kategoride toplanmaması (farklı kategorilerdeki insanların aynı cevabı vermesi) ve de ülkelerden bağımsız olarak verilen cevaplar bizi, temeli doğuştan gelen, sonradan şu veya bu şekilde içinde bulunulan kültür tarafından işlenen, beyne ait bir mekanizmaya götürmektedir. Diyebiliriz ki, ahlakın ve etik değerlerin oluşmasındaki temel mekanizmayı, sadece ve sadece din, hukuk, gelenek ve görenek gibi doğduktan sonra öğrenilen kurallar silsilesi olarak göstermek, öne sürmek doğru olmayacaktır. Diğer bir ifade ile sağduyu ve vicdana sahip olmak; din, inançlı olmak veya hukuk sistemi vb. kuralların mutlak varlığı ile değil, o bireyin, doğuştan gelen bir zihinsel sisteminin, ebeveynleri veya toplum tarafından hangi duygu donanımları, ilişkiler ve güvenlik unsuru ile yetiştirilmesine bağlı olabileceği ile açıklanabilir. Acaba bu sürecin çalışmasında, evrimin de bir rolü var mıdır dersiniz?